

УДК (477.43/44)“19”

О.М.Широка

Архівні документи державних органів влади та управління як джерело вивчення становища церкви та релігійних організацій на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.

В статті аналізуються різні за формою, змістом і походженням архівні документи про становище церкви та релігійних організацій на Поділлі у 20-х роках ХХ ст., зокрема: картки реєстрації релігійних громад та наглядові справи відділу культів виконкомів рад, а також обіжники та інструкції виконкомів, циркуляри та розпорядження наркомату внутрішніх справ УСРР, губернського адмінвідділу, листування з релігійними громадами районів у справах їх діяльності, протоколи комісій по вилученню церковних цінностей, судових засідань, звіти про діяльність губадмінвідділу, відомості по нагляду за діяльністю релігійних громад, справи релігійних громад, протоколи засідань окривконкомів із обмеження культових споруд, списки причту, дані про реєстрацію релігійних громад усіх конфесій, статuti релігійних громад, договори на користування церквами та молитовними будинками, описи майна релігійних общин.

Ключові слова: Поділля, релігійна громада, церква, влада, наглядова справа, циркуляр, інструкція, реєстраційна картка.

З часу здобуття Україною незалежності церква відіграє значну роль у житті суспільства. З огляду на це актуальним є дослідження проблем релігійного життя в період утвердження авторитарної системи. Ця тема у загальноукраїнському масштабі висвітлена у монографіях українських дослідників А. Колодного [1], В. Паценка [2], О. Ігнатуші [3], А. Киридон [4]. Окремі аспекти розглядаються у працях російських церковних істориків Д. Поспеловського [5] та протоієрея Владислава Ципіна [6]. Питанню церковного життя на Поділлі присвячені роботи Л. Місінкевича [7], О. Галамай [8], А. Зінченка [9] та інших. Разом з тим, у перелічених працях поза увагою дослідників залишились реєстраційні картки релігійних громад та наглядові справи відділу культів виконкомів рад робітничих, селянських та червоногвардійських депутатів, обіжники та інструкції виконкомів, циркуляри та розпорядження наркомату внутрішніх справ, губернського адмінвідділу, листування з релігійними громадами районів у справі їх діяльності, які є досить важливим джерелом для вивчення становища церкви та релігійних організацій на Поділлі у 20-х роках ХХ століття.

Метою даної статті є аналіз зазначених архівних документів та вміщеної в них інформації щодо умов церковного та релігійного життя на Поділлі у 1920-х рр.

Багатий фактичний матеріал значної історичної цінності зосереджений у фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України). Документи фонду Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (ф. 5) цього архіву зберігають дані про

кількість релігійних общин, монастирів, священнослужителів. У справах фонду є також циркуляри НКВС, розпорядження губвиконкомів, звіти про діяльність адмінвідділів, матеріали про роботу відділу по відокремленню церкви від держави при НКВС УСРР, протоколи засідань губернських мекосо, вказівки щодо порядку реєстрації статутів. Важливою для вивчення становища церкви є листування вищих органів влади з адмінвідділами окрвиконкомів про діяльність релігійних общин та про закриття монастирів, церков і молитовних будинків.

Важливі дані щодо контролю держави за релігійним життям викладено у проекті положення про реорганізацію адмінвідділу із відокремлення церкви від держави у відділ культів. У новій структурі вводилась посада співробітника, який спостерігав за всіма релігійними громадами та займався безпосереднім керівництвом губернськими ліквідаційними комісіями і звітував лише наркомуну внутрішніх справ [10, арк. 4]. Цей документ зафіксував повноваження відділу культів із контролю за релігійним життям: облік релігійних громад усіх конфесій в Україні, нагляд за ними через аналіз відповідних матеріалів, розгляд скарг на діяльність окружних та губернських ліквідкомів, давав санкції на закриття молитовних будинків, церков та інших культових споруд різних конфесій. Співробітник відділу контролював, щоб у навчальних закладах не допускалось викладання Закону Божого, інструктував губернські ліквідкоми по роботі, що пов'язана з відокремленням церкви від держави та школи від церкви. Обов'язками працівників відділу були спостереження за роботою, керівництво діяльністю, контроль за утворенням та комплектацією губернських ліквідаційних комісій, збір даних для зведених відомостей про діяльність ліквідкомів та спрямування до центральних органів влади. Вони формували збірники нормативних актів по відділу культів, узгоджували роботу з головним управлінням політосвіти по антирелігійній пропаганді. Зі змісту архівних справ можемо зробити висновок також і про штат відділу культів при НКВС. До складу цього відділу входили: завідуючий відділом, експерт, секретар і особа, відповідальна за ведення документації [10, арк. 2].

Витяги зі звітів та протоколів засідань президії Подільського губвиконкому надсилалися до НКВС і свідчать про те, що радянські органи влади проводили антирелігійну кампанію під час вилучення церковних цінностей на користь голодуючим [11, арк. 14]. Конфіскація церковних цінностей не завершилася і після подолання наслідків голоду. В одному з циркулярів НКВС УСРР (1928 р.) йдеться про передачу культового майна з вмістом срібла, міді, бронзи та інших кольорових металів на користь держави, до комітету із заготівлі кольорових металів, для задоволення потреб державної металургійної промисловості [12, арк. 48]. Дані про здачу такого майна збиралися за визначеною формою. Приймалися дзвони, канделябри, підсвічники як цілком, так і у вигляді лому. Вказувалась орієнтовна кількість майна, його вага, де воно знаходилось та хто його власник [12, арк. 51].

Циркуляри НКВС УСРР про порядок реєстрації статутів товариств та спілок, орієнтували місцеві органи влади, зокрема, на здійснення нагляду і контролю за реєстрацією релігійних громад [13, арк. 1 зв], визначали порядок їх пере-

реєстрації [13, арк. 5], давали рекомендації щодо порядку нагляду за діяльністю релігійних організацій [13, арк. 5зв].

Зі звітів адмінвідділів до центральних органів влади бачимо, що особлива увага приділялась статутам релігійних громад. Відповідно до рішень НКВС такі статuti розглядалися на окремому засіданні комісії при відділі культів [14, арк. 43]. Протоколи, що зберігаються в архівних справах, свідчать, що реєстрація статутів затверджувалась на засіданнях губернських міжвідомчих комісій у справах про товариства і спілки. З аналізу зареєстрованих статутів можемо робити висновок як про контроль за діяльністю усіх без винятку релігійних громад, так і про їх кількість [15, арк. 12, 15, 16, 19], а зі змісту матеріалів про діяльність ліквідкомісій – що статuti були однаковими для всіх релігійних громад. Насамперед, це назва релігійної громади, а потім – у відповідності до розділів – завдання, склад, засоби існування, управління справами, зміни до статуту, порядок закриття молитовного будинку [16, арк. 91].

Циркуляри НКВС про порядок реєстрації релігійних общин та облік монастирів надавали право дозволу на реєстрацію лише тій релігійній громаді, яка мала молитовний будинок. Заяви про реєстрацію новостворених громад разом зі статутами надсилались на затвердження до окрадмінвідділу, після чого документи повертали до райадмінвідділу, який проводив їх технічну реєстрацію [17, арк. 3]. Матеріали про діяльність адмінвідділів окрвиконкомів містять дані про притягнення до суду винних у несвоєчасній реєстрації релігійної громади. Архівні джерела свідчать, що однією із причин такого явища була бідність членів релігійних громад та причту. Зокрема, у протоколі допиту начальника відділу культів Кам'янець-Подільського окрадмінвідділу в ході судового засідання у справі релігійної громади Троїцької церкви міста Кам'яця-Подільського є його свідчення про те, що громада не зареєструвала статут через нестачу коштів [18, арк. 101].

У циркулярах НКВС знаходимо вказівки про створення місцевими органами влади у всіх районах комісій з перевірки культового майна релігійних організацій, які допускали зловживання (крадіжки чи приховування різних речей). Справи про такі випадки передавалися до міліції [19, арк. 12]. У звітах про діяльність відділень культів адмінвідділів окрвиконкомів зафіксовано випадки крадіжок культового майна (хоругви, килими, хрести, тори, чаші) у церквах, костьолах та синагогах [20, арк. 140]. Про запровадження контролю з боку влади за станом культової споруди йшлося у листуванні НКВС з адмінвідділами окрвиконкомів. Місцеві органи влади збирали дані про технічний стан церков чи молитовних будинків та про випадки несвоєчасного ремонту [21, арк. 5]. У матеріалах про діяльність адмінвідділів Подільської губернії є свідчення про надання дозволу представникам кількох релігійних громад користуватись одним і тим же храмом. Цим заохочувалась боротьба між представниками різних конфесій за право вести богослужіння. Через одночасне володіння храмом представниками різних релігійних громад траплялись випадки бійки між священиками. В архівних справах є дані про те, що священики зривали один з одного ризи, влаштовували бійку за право увійти у увітар [22, арк. 33]. Звіти

про діяльність адмінвідділів свідчать про втручання органів влади не лише в порядок проведення молитовних зібрань, а й про контроль за скликанням з'їздів духовенства [23, арк. 23]. Вивчаючи накази та циркуляри губернського та повітових виконкомів, бачимо, що для релігійних організацій встановлювалась найвища (після ресторанів та закладів торгівлі) ціна на електроенергію [24, арк. 93].

Важливими для з'ясування становища церкви в означений період є плани роботи відділу із відокремлення церкви від держави та губліквідкомів, а також звіти про їх діяльність. Окрім інших документів, тут зберігаються і скарги щодо непомірного оподаткування, надіслані Подільським єпархіальним управлінням до вищих органів влади від імені православних церков міста Кам'янець-Подільського. Зі змісту видно, що платити податок вони не мали можливості, як і взагалі ніяких інших членських внесків і зборів. А коштів, що збиралися у стінах церкви, ледве вистачало на її утримання. На основі встановлених норм оподаткування НКВС УСРР відмовляв релігійним громадам у звільненні від сплати податку або у зменшенні його розміру [25, арк. 5]. Офіційних даних про вартість будівель церков та молитовних будинків у НКВС не було, тому користувались приватними даними, за якими у 1923 р., наприклад, Тринітарський костюл міста Кам'янець-Подільського був обкладений податком на 300 крб. У багатьох випадках вартість будівництва церков чи молитовних будинків була завищеною, тому прибуток їх був незначним і парафіяни не могли сплачувати податки. Через це за II півріччя 1923 р. в регіоні влада зачинила 3 молитовні будинки і лише один молитовний будинок повернула релігійній громаді [25, арк. 5 зв].

Не менш важливими для дослідників є масив документів Державного архіву Вінницької області. У фонді Вінницького окружного адміністративного відділу окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ф. 196) зберігають обіжники Подільського губадмінвідділу, листування з губвиконкомом, а також з районними виконавчими комітетами про діяльність релігійних громад. Окремо виділено справи з відомостями по нагляду за діяльністю релігійних громад окрадмінвідділом, а також обіжники та інструкції виконкомом. Фонд містить реєстраційні картки службовців культу та справи релігійних громад різних конфесій. Фонд Подільського губернського адміністративного відділу Подільського губернського виконкому Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (ф. 197) містить циркуляри та розпорядження наркомату внутрішніх справ, адмінвідділу, протоколи засідань окрвиконкомів із обстеження культових споруд, списки причту, дані про монастирі та їх мешканців, реєстрацію релігійних громад усіх конфесій, циркуляри НКВС УСРР, адресовані губвиконкомом і губадмінвідділу. Важливими документами для вивчення становища церкви є також листування з окружними губадмінвідділами про антирелігійну роботу, облік релігійних культів, заборону хресних ходів, закриття монастирів.

В обіжниках Подільського губернського адміністративного відділу та листуванні про діяльність релігійних громад знаходимо додаткові інструкції НКВС УСРР, узгоджені з народним комісаріатом юстиції та розіслані усім місцевим

органам влади для керівництва при здійсненні декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”. За вказаними документами, групи віруючих, які не мали достатньої для реєстрації релігійної громади кількості в 50 осіб (до них відносилися сектантські об’єднання та групи осіб, що належали до національних меншин), могли об’єднуватися для утворення релігійної громади у масштабі не вище району. В статуті такої громади, як правило, вказувалась адреса проведення молитовних зібрань. Реєстрація релігійних громад здійснювалась губернськими міжвідомчими комісіями у справах про товариства і спілки (губмекосо) в порядку, встановленому постановою ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. “Про реєстрацію товариств та спілок” та інструкцією НКВС “Про порядок реєстрації релігійних громад” від 10 липня 1923 р. До цієї інструкції додався зразок статуту релігійної громади, який визначав її становище та відношення до культів, а також більш детальні вказівки щодо розподілу функцій між уповноваженими та громадами у сфері завідування культовою будівлею та майном [26, арк. 45]. Релігійні громади були зобов’язані публікувати оголошення про факт реєстрації своїх статутів в офіційній пресі на підставі розпорядження губадмінвідділу [26, арк. 58]. Листування з релігійними громадами у справі їх діяльності в 1926 р. показує особливий порядок перереєстрації тих громад, які надали матеріали для реєстрації, але з якихось причин не отримали відповідь. НКВС визначав, що такі статуту не реєструвалися повторно, а для вирішення цього питання релігійним громадам необхідно було звертатися до центральних органів влади [27, арк. 186]. Райвиконком вимагав, щоб райвідділи міліції контролювали ті іудейські релігійні громади, які без реєстрації статутів проводили молитовні зібрання та здійснювали релігійні обряди. Для виявлення незареєстрованих громад пропонувалось після завершення богослужіння у синагозі складати протокол на осіб, що проводять богослужіння. Протоколи надсилалися до суду з вимогою притягти до відповідальності тих, хто порушував накази влади. Судові органи звітували в райвиконком про виконання таких вказівок [27, арк. 104].

Про становище іудейських релігійних громад інформує також листування губернського центру та районних виконавчих комітетів у справі діяльності релігійних громад. Представникам правлінь цих обцин було заборонено об’єднувати кілька громад в одну з метою скорочення витрат на реєстрацію. Так, у м.Літин не дозволили чотирьом релігійним громадам об’єднатись в одну, аргументуючи відмову наявністю у містечку чотирьох храмів. А за існуючими на той час нормами одна релігійна громада могла користуватись лише одним храмом [28, арк. 83]. В обіжниках губадмінвідділу акцентувалася увага на недопустимість існування незареєстрованих іудейських релігійних громад. Уповноважених таких громад викликали до райвиконкому та зобов’язували їх під розписку у двотижневий термін зареєструвати громаду, попередивши про кримінальну відповідальність [29, арк. 125].

Цінним джерелом для характеристики становища церкви є обіжники та інструкції окрвиконкому, які показують, що держава контролювала кількість культового майна навіть у дрібницях. Про це свідчить, зокрема, роз’яснення

окрадмінвідділу всім райвиконкомам Вінницької округи про те, що рушники, хустки, полотно і рядна, які надходять до молитовних будинків від сільських релігійних громад (разом з оплатою за виконання релігійних обрядів), вважалися не культовим майном, а такими, що мають ужитковий характер, а тому не описувалися. Релігійні громади мали право продавати ці речі, включаючи в свої піврічні звіти відомості про виручені від цього кошти [30, арк. 6].

Користування культовими спорудами та майном регламентувалося циркулярами та розпорядженнями наркомату внутрішніх справ УСРР. В архівних справах знаходимо зразки угод на користування культовим майном [31, арк. 128]. Влада контролювала технічний стан культових споруд. Райадмінвідділи подавали губадмінвідділам за окремим зразком списки молитовних будинків, які потребували капітального ремонту, були недобудовані або знаходились в аварійному стані [31, арк. 18]. У листуванні Вінницького окрадмінвідділу є, наприклад, звернення завідуючого окрадмінвідділом та завідуючого відділом культів до Дашівського райвиконкому з поверненим листом про закриття церкви у с.Бондури та актом огляду технічної комісії для належного оформлення. Акцентовано увагу на тому, що необхідно керуватись обіжником окрадмінвідділу, в якому встановлено порядок закриття храму. А саме: якщо старі молитовні будинки знаходяться в аварійному стані, то, незалежно від того, чи функціонують вони, чи ні – їх закривали. Упродовж місяця оголошували про їх передачу у користування сільської ради чи райвиконкому. Для передачі молитовних будинків віруючим райвиконком приймав постанову, в якій вказувався термін проведення ремонту. Якщо через місяць не було бажаних взяти у користування такі будинки, то від попереднього власника бралася підписка про відмову від проведення необхідного ремонту. Її разом з актом технічного огляду та іншими документами про клопотання щодо закриття молитовних будинків надсилали до окрадмінвідділу [32, арк. 171].

Інструкції окрадмінвідділу, які розсилались райвиконкомам як пояснення до обіжників НКВС, передбачали вирішення органами влади питання щодо користування культовими спорудами таким чином, щоб внести розбрат та невдоволення між представниками різних релігійних громад. Так, у зверненні Вінницького окрадмінвідділу до всіх райвиконкомів повідомлялося, що на підставі обіжника НКВС №747 від 2 вересня 1927 р. новоутворена малочисельна православна релігійна громада отримувала право на одноразовий дозвіл щодо проведення одного молитовного зібрання в будинку, який здано п'ятдесятці від іншої громади. Цей дозвіл не обмежував прав, наданих п'ятдесятці іншої громади на користування у той самий час молитовним будинком [33, арк. 5]. Такі факти, очевидно, використовувались для антирелігійної пропаганди, а одночасне користування храмом давало можливість одній із релігійних громад відмовити у праві на користування приміщенням храму. Прикладом може слугувати відмова губадмінвідділу по заяві релігійної громади при Троїцькій церкві міста Кам'янця-Подільського щодо повернення їй приміщення храму через несвоєчасну реєстрацію статуту, а також через те, що цим приміщенням вже користується інша громада [34, арк. 12].

Інструкції Вінницького виконкому в 1927 р. свідчать про контроль органів державної влади за проведенням зборів релігійних громад, на котрих розглядалися питання ремонту молитовного будинку, стану та кількості культового майна, перевиборів ради уповноважених. Організація таких зборів дозволялася лише за умови повторного повідомлення райвиконкому про час і місце зібрання. Така ж вимога ставилась і до сектантських об'єднань, які склалися переважно з невеличких груп по різних селах. Малочисельні сектантські релігійні групи, що не мали змоги об'єднатись в громади, могли влаштовувати свої зібрання в приватних будинках з обов'язковим повідомленням райвиконкому про час і місце зборів. При одержанні даних від уповноважених релігійних громад про час, місце та порядок денний зборів, райвиконком пропонував сільській раді направити свого представника на ці збори. Після зборів релігійна громада представляла до райадмінвідділення протокол у двох примірниках, один з яких надсилався до окрадмінвідділу [35, арк. 7].

Важливим інформаційним джерелом є обіжники губадмінвідділу та листування з губвиконкомом про діяльність релігійних громад. В цих документах зафіксовано факти про встановлення нагляду НКВС за підприємствами, які обслуговували ритуальні потреби єврейського населення, настанови щодо заборони релігійним організаціям мати будь-які прибутки від експлуатації кладовищ та обкладати будь-якими поборами віруючих при похованні за іудейським обрядом [36, арк. 32], здійснення органами влади постійного контролю за релігійними громадами з питань повторного підписання угод на користування храмами. Для цього з округу на район надсилались відповідні інструкції [36, арк. 33, 36]. НКВС зобов'язував губадмінвідділи перед підписанням угод з релігійними громадами про користування культовими спорудами та майном перевіряти наявність культового майна та передачу його здійснювати за новими списками з зазначенням матеріалу, металу, ваги та вартості кожного предмету культу. Укладання таких угод мало проводитись за місцем знаходження молитовного будинку [36, арк. 34]. Місцеві органи влади порушували право громадян на користування культовими спорудами. Приводом до суперечки ставали питання передачі храму під будинок культури. Селян під тиском змушували відмовлятися від церкви [36, арк. 35].

Цікаві дані містяться у циркулярах наркомату внутрішніх справ, губвиконкому, губадмінвідділу, а також у листуванні з ними та окружними адмінвідділами про антирелігійну роботу, облік релігійних культів, заборону релігійних церемоній, закриття монастирів та з інших питань. Згідно з рішеннями НКВС місцеві органи влади давали дозвіл на здійснення релігійних церемоній. Губліквідком, на території якого знаходився кінцевий пункт релігійної церемонії, мав надавати в НКВС детальний звіт про це дійство [37, арк. 155].

Досить цікавим видом документів є реєстраційні картки служителів культу. На кожного священика заводилася окрема реєстраційна картка, де вказувались прізвище, ім'я та по-батькові, дата народження, місце проживання на той час та до революції, майновий стан, освіта, у якій армії служив, час та місце рукопо-

ложення у сан. Тут фіксувалися імена засуджених членів родин священнослужителів, мова богослужіння, належність до релігійної конфесії, розмір платні від релігійної громади. Також подавалися дані про минулі покарання у судовому, адміністративному або духовному порядку (якщо такі були) [38, арк. 20].

Питання, пов'язані з оподаткуванням служителів культу, релігійних громад та молитовних будинків відтворюють циркуляри та розпорядження Подільського адмінвідділу. В цих документах знаходимо дані про обкладення місцевими та державними податками, а також про випадки завищення суми оподаткування, додаткову плату за користування земельною ділянкою з будинками, що знаходились у розпорядженні служителів культу (її розмір перевищував аналогічний, що встановлювався за користування земельними ділянками та будівлями на них для інших громадян та організацій) [39, арк. 73].

Важким інформаційним джерелом при вивченні становища церкви та релігійних організацій є зосереджені у фондах Держархіву Хмельницької області справи про реєстрацію релігійних громад та наглядові справи, що стосуються різних конфесій (ф. 1454). Документи цих фондів, а також фонди виконкомів (ф. 638, 912, 1010) та відділів культів при виконкомах (ф. 1573, 1924) проливають світло на здійснення контролю за релігійними громадами. У зазначених фондах зберігаються статuti релігійних громад, договори на користування церквами та молитовними будинками, описи майна релігійних общин і дані про кількість церков, облік священнослужителів та протоколи засідань комісії по вилученню церковних цінностей. Крім того, нами виявлено матеріали про реєстрацію та перереєстрацію релігійних громад. Фонди районних відділів міліції (ф. 281, 285, 804) інформують про роботу міліцейських підрозділів на місцях по нагляду за релігійними організаціями, про порядок обліку та перевірки законності їх діяльності. Важливим є також вивчення фонду Подільського губернського суду (ф. 2232), який містить справи по касаційних скаргах щодо виселення священників з церковних будинків, встановлення фактів звільнення від військової служби за релігійними переконаннями, про несвоєчасну реєстрацію релігійних общин та інші.

Важлива інформація, що свідчить про нагляд за ходом передачі церковних цінностей, міститься в актах приймання місцевими органами влади вилучених церковних цінностей, а також у зведених відомостях про хід вилучення церковних цінностей. Для здійснення обліку вилученого майна склалися акти про передачу цінностей виконкомам [40, арк. 3], які видавали документи про прийняття конфіскованого [40, арк. 8].

Протоколи засідань губернської комісії допомоги голодуючим у 1922 р. дають дослідникам інформацію про хід вилучення цінностей [41, арк. 14]. Одним із джерел вивчення роботи повітових комісій з контролю за ходом вилучення цінностей церков, костьолів, синагог та передачу їх у фонд комісії з допомоги голодуючим є постанови, накази та розпорядження губернського та повітових виконкомів, комісії із надання допомоги голодуючим, а також листування з волосними установами про вилучення церковних цінностей. Ці документи показують, що за невиконання завдань із конфіскації церковних цінностей комісія

у повному складі відповідала перед судом ревтрибуналу [42, арк. 11]. Вищі органи влади контролювали хід вилучення церковних цінностей. Відслідковувалися інциденти під час конфіскації цінностей, кількість складених актів про відсутність описів інвентарних книг та актів про недостачу цінностей згідно з описом. У звітах вказувалася кількість церков, з яких вилучено цінності, наявність або відсутність спротиву віруючих. Вимагалось вказувати кількість, вагу вилучених цінностей та матеріал, з якого вони зроблені, випадки залишення частини цінностей релігійній громаді, за чиїм наказом та на який термін. Фіксувалася інформація про кількість церков, які зовсім не мали цінностей [42, арк. 13].

Циркуляри та телеграми Подільської губернської комісії та протоколи засідань волосних комісій із вилучення церковних цінностей вміщують настанови і вказівки щодо проведення місцевими органами влади агітації за добровільну передачу державі коштовностей, розміщення у пресі публікацій з відомостями про вилучення церковного антикваріату. Вимагались дані про проведені збори, на яких приймалися резолюції з вимогою вилучення культових цінностей, кількість присутніх на них та перелік підприємств, на яких ці заходи не відбулися. Такі ж дані збирались щодо червоноармійців, селян та інших громадян. Давався чіткий наказ виявляти тих, хто, з одного боку підтримував, а з іншого, виступав проти вилучення церковних цінностей. Слід було інформувати також про притягнення до відповідальності за приховування або втрату інвентарних книг, кількість осіб, засуджених ревтрибуналом до ув'язнення або розстрілу [43, арк. 3]. Президія губвиконкому вимагала звітувати про хід вилучення церковних цінностей телеграфно кожні 48 годин. Здійснювався суворий контроль за своєчасними повідомленнями [43, арк. 20].

Реєстраційні картки передбачали фіксацію конфесії, назви населеного пункту та молитовного будинку, час реєстрації статуту громади та перевірки культового майна [44, арк. 1]. У картках обліку релігійних громад вказувалась кількість членів громад за віком та статтю, освітнім рівнем, соціальним та майновим становищем [44, арк. 2]. Встановлювався порядок грошової та матеріальної звітності релігійних громад перед відділом культів виконкому районної ради за півріччя [44, арк. 3]. Кожна релігійна громада мала типовий статут, в якому визначались її функції та склад, право на користування коштами та майном. Окремими розділами передбачався порядок керівництва справами громади, зміни статуту та її ліквідації [44, арк. 17 а]. Для перереєстрації релігійної общини жителям села необхідно було подати заяву з проханням надати будівлю храму в безкоштовне користування для відправлення богослужіння та церковних треб. Обов'язково вказувалась мова богослужіння. Реєстрацію підписував керівник міліцейського підрозділу, а голова сільської ради затверджував підписи членів сільської громади [44, арк. 15].

Цікавими та змістовними є документи, що свідчать про участь підрозділів міліції у проведенні антирелігійної кампанії. Це – списки церковних старост та релігійних громад, дані про їх перереєстрацію, списки уповноважених сектантських релігійних громад, акти опису майна церков та костьолів. Усі районні

відділи міліції зобов'язувалися надавати відомості про перереєстрацію релігійних громад, знайомити їх зі змістом розпоряджень окрадмінвідділу. Начальники райвідділів міліції подавали точний список сільрад району, контролювали кількість релігійних громад, стан їх майна та молитовних будинків у відповідності з наказом НКВС [45, арк. 9].

Яскравим прикладом участі відділів міліції у конфіскації релігійного майна є листи до них від окрадмінвідділів до райадмінвідділів, в яких вимагалось подати точні дані про кількість по церквах, костельках та синагогах металевих шаф, скриньок чи кас для передачі їх органам влади під приводом того, що немає де зберігати таємні справи [45, арк. 11]. А свідченням виконання таких вимог є дані про перевірку наявності цих шаф та скриньок у власності релігійних громад [45, арк. 12-28] та акти про детальний опис майна релігійної громади [45, арк. 29-33]. Працівники районної міліції приймали участь у закритті церков та молитовних будинків [45, арк. 34].

Циркуляри та вказівки окрадмінвідділу районним підрозділам міліції про порядок обліку та перевірки законності діяльності різних релігійних культів показують, що однією із форм контролю органів влади за релігійним життям було спостереження за діяльністю різних організацій від релігійних громад. Ставилась вимога посилити контроль за реєстрацією таких товариств, оскільки їх вплив на населення був досить значний. [46, арк. 1].

Досить багата інформація щодо контролю органів влади за релігійним життям Поділля міститься у наглядових справах релігійних громад різних конфесій. У таких справах знаходяться списки членів релігійних громад та їх фундаторів, протоколи загальних зборів, звіти, угоди на користування молитовними будинками та культовим майном. В угоді члени релігійних громад зобов'язувалися перед виконкомом рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів берегти передану їм власність і користуватись нею за призначенням. Передбачався пункт про неможливість порушення громадою або окремими її членами закону про відокремлення церкви від держави, а також пункт про заборону політичних зібрань, ворожих радянській владі [47, арк. 1]. Наявність культового майна та споруд, їх стан відображались в інвентарних книгах, які додавались до справи [47, арк. 4-8]. Без дозволу місцевих органів влади релігійна громада не мала права скликати загально-церковне зібрання. Голова релігійної громади був зобов'язаний подавати до райвиконкому заяву про дозвіл на проведення загальних зборів. Така заява подавалась у трьох примірниках із зазначенням конкретної дати цих зборів та їх порядку денного. До матеріалів справи долучались протоколи загальних зборів, з яких видно, що віряни на таких зборах, як правило, розглядали питання про життя релігійної громади, необхідності ремонту культових споруд [47, арк. 9]. Розглядалися й інші питання церковного життя. Так, на зборах релігійної общини при Свято-Покровській церкві села Іванківці Проскурівського району присутні уповноважили представника релігійної громади подати скаргу про те, що всупереч декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, що забезпечував повну свободу віро-

сповідання (циркуляр НКВС №123037 від 3 лютого 1919 р.), на церковне життя в селі здійснювався тиск громадськими організаціями та органами місцевої влади. У заяві наведено факти обмежень релігійних свобод, що виявлялися у затримці видачі різного роду документів, якщо передбачалася релігійна реєстрація актів громадянського стану, проти волі родини нав'язувались громадські похорони з погрозами виключення з комнезаму селянина або дитини зі школи [47, арк. 10]. Поряд з цим, на різдвяні свята жителям цього села заборонялося ходити з традиційною колядою, а на Водохреща сільська рада не дозволяла освячення води на річці. Здійснювався також податковий тиск на церковний причет. Так, на настоятеля церкви накладався податок у розмірі 200 крб., в той час як звичайний розмір прибуткового податку був всього 18 крб. [47, арк. 12].

Окрему групу джерел, що свідчать про становище священиків, становлять матеріали Подільського губернського суду. Ухвалою суду священика могли виселити за несплату оренди за користування житлом, яке належало релігійній общині [48, арк. 3, 8]. Сільська влада могла зайняти будинок священика та використати його під сільраду. Якщо він відстоював свої права, його намагалися виселити з села [49, арк. 3]. Мали місце факти виселення священиків з їхніх помешкань для організації в них сільського будинку культури та канцелярії сільської ради [49, арк. 8] або організації хати-читальні [49, арк. 9].

Отже, архівні документи органів державної влади і управління засвідчують, що радянська держава у 1920-х рр., формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободу релігійних культів, насправді здійснювала тотальний контроль за релігійними громадами всіх конфесій, здійснювала відверте адміністративне втручання у справи релігійних громад на Поділлі.

Список використаних джерел і літератури

1. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Ред.: Колодний А., Климов В. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – Т. 3: Українське православ'я. – 560 с.
2. Пашенко, В. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х рр. / В. О. Пашенко. – К., 1994. – 249 с.
3. Ігнатуша, О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / О. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
4. Киридон, А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті рр.) / А. М. Киридон. – К., 2006. – 531 с.
5. Поспеловский, Д. В. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
6. Цыпин, В. История Русской Православной Церкви 1917–1990 / прот. В. Цыпин. – М., 1994. – 144 с.
7. Місінкевич, Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. XX ст.) / Л. Місінкевич. – К., 2001. – 254 с.
8. Галамай, О. М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х рр. XX ст. на Поділлі / О. М. Галамай // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. пр. Серія: Історія / За заг. ред.

проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С. 81-83.

9. Зінченко, А. Л. Благовістя національного духу / Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А. Л. Зінченко. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 5, оп. 1, спр. 2184, 8 арк.

11. ЦДАВО, ф. 5, оп. 1, спр. 1804, 25 арк.

12. ЦДАВО, ф. 5, оп. 3, спр. 1052, 57 арк.

13. ЦДАВО, ф. 5, оп. 1, спр. 2260, 59 арк.

14. ЦДАВО, ф. 5, оп. 1, спр. 1166, 51 арк.

15. ЦДАВО, ф. 5, оп. 1, спр. 2271, 434 арк.

16. ЦДАВО, ф. 5, оп. 1, спр. 2191, 190 арк.

17. ЦДАВО, ф. 5, оп. 3, спр. 1054, 12 арк.

18. ЦДАВО, ф. 5, оп. 2, спр. 117, 150 арк.

19. ЦДАВО, ф. 5, оп. 3, спр. 1054, 12 арк.

20. ЦДАВО, ф. 5, оп. 2, спр. 2167, 265 арк.

21. ЦДАВО, ф. 5, оп. 2, спр. 2166, 97 арк.

22. ЦДАВО, ф. 5, оп. 2, спр. 117, 150 арк.

23. ЦДАВО, ф. 5, оп. 1, спр. 1166, 51 арк.

24. ЦДАВО, ф. 5, оп. 1, спр. 1196, 346 арк.

25. ЦДАВО, ф. 5, оп. 2, спр. 194, 86 арк.

26. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. 196, оп. 1, спр. 386, 156 арк.

27. ДАВО, ф. 196, оп. 1, спр. 814, 409 арк.

28. ДАВО, ф. 196, оп. 1, спр. 387, 859 арк.

29. ДАВО, ф. 196, оп. 1, спр. 386, 156 арк.

30. ДАВО, ф. 196, оп. 1, спр. 1391, 12 арк.

31. ДАВО, ф. 197, оп. 3, спр. 3, 175 арк.

32. ДАВО, ф. 196, оп. 1, спр. 814, 409 арк.

33. ДАВО, ф. 196, оп. 1, спр. 1391, 12 арк.

34. ДАВО, ф. 197, оп. 3, спр. 5, 90 арк.

35. ДАВО, ф. 196, оп. 1, спр. 1391, 12 арк.

36. ДАВО, ф. 196, оп. 1, спр. 386, 156 арк.

37. ДАВО, ф. 197, оп. 8, спр. 6, 256 арк.

38. ДАВО, ф. 196, оп. 1, спр. 817, 95 арк.

39. ДАВО, ф. 197, оп. 3, спр. 5, 90 арк.

40. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. р. 1010, оп. 1, спр. 374, 12 арк.

41. ДАХО, ф. р. 1010, оп. 1, спр. 505, 17 арк.

42. ДАХО, ф. р. 638, оп. 1, спр. 16, 168 арк.

43. ДАХО, ф. р. 1010, оп. 1, спр. 343, 476 арк.

44. ДАХО, ф. р. 1924, оп. 1, спр. 1, 63 арк.

45. ДАХО, ф. р. 281, оп. 1, спр. 8, 41 арк.

46. ДАХО, ф. р. 804, оп. 1, спр. 7, 15 арк.

47. ДАХО, ф. р. 1924, оп. 1, спр. 1, 63 арк.

48. ДАХО, ф. р. 2232, оп. 1, спр. 1300, 8 арк.

49. ДАХО, ф. р. 2232, оп. 1, спр. 13, 42 арк.

Olga Shyroka

**Archive sources of the state body of authority and administration
as a source of studying the condition of church
and religious organizations on Podillia in 1920's**

The article considers archive documents different by configuration, content and origin about condition of church and religious organizations on Podillia in 1920's, in particular: the registrational cards of religious communities and supervisonal affairs of cults department of counsel executive committees and also circulars and instructions of executive committees, circulars and directions of commissariat of internal affairs USSR, provincial administrative department, correspondence with district religious communities concerning cases of their activity, protocols of commissions on removal of church property, court sessions, reports about activity of provincial board department, information on the supervision about activity of the religious communities, affairs of religious communities, protocols of meetings of district executive committees on survey of religious buildings, lists of the clergy, information about the registration of religious communities of all confessions, statutes of religious communities, contracts on using churches and houses of worship, the description of property of religious communities.

Keywords: Podillia, religious community, church, authority, supervisory case, circular, instruction, registration card.

О.Н.Широкая

**Архивные документы государственных органов власти и управления
как источник изучения положения церкви и религиозных организаций
на Подолии в 20-х гг. XX ст.**

В статье анализируются различные по форме, содержанию и происхождению архивные документы о положении церкви и религиозных организаций на Подолии в 20-х гг. XX в., в частности: карточки регистрации религиозных общин и наблюдательные дела отдела культов исполкомов советов, а также циркуляры и инструкции исполкомов, распоряжения наркомата внутренних дел УССР, губернского админотдела, переписка с религиозными общинами районов по делам их деятельности, протоколы заседаний комиссий по изъятию церковных ценностей, судебных заседаний, отчеты о деятельности губадминотдела, сведения по надзору за деятельностью религиозных общин, дела религиозных общин, протоколы заседаний окрисполкомов по обследованию культовых зданий, списки причта, данные о регистрации религиозных обществ всех конфессий, их уставы, договора на пользование церквями и молитвенными зданиями, описи имущества религиозных общин.

Ключевые слова: Подолье, религиозная община, церковь, власть, надзорное дело, циркуляр, инструкция, регистрационная карточка.

Одержано 17 червня 2014 року